

Slobodan Kristić

OSVRT NA IZVORE I LITERATURU ZA IZUČAVANJE DRUŠVENO-EKONOMSKIH PROMJENA U BOSNI I HERCEGOVINI 1945—1950.

Razvoj naše istoriografije najnovije istorije manifestovao se posljednjih dvadesetak godina krupnim istraživačkim poduhvatima i značajnim naučnim djelima, mada nije u cijelosti iscrpljen sav sadržaj naučnog interesovanja. I pored zavidnih rezultata u ovoj oblasti, interes istoričara dosezao je manje-više do završetka drugog svjetskog rata, tačnije do 1945. godine, ne prelazeći tu granicu i ne upuštajući se u problematiku poslijeratnog razvoja. Ne ulazeći u razloge zbog kojih su istoričari svoj interes orijentisali na pitanja i probleme iz perioda do 1945, treba reći da zbog toga u istoriografiji ima veoma mali broj radova iz ove oblasti. Koliko god je prije deset i više godina 1945. godina bila krajnja granica do koje se išlo u naučnoj obradi istorije, ona danas to više nije, pa razvoj socijalističke Jugoslavije, kao nova istoriografska tema sve više privlači pažnju istoričara. Taj interes manifestuje se intenzivnjim radom na sređivanju i obradi relevantnih izvora za ovu tematiku, radovima o metodološkom pristupu istoriji poslijeratnog perioda¹⁾ i značajnijim naučnim radovima iz ove oblasti.

Ovaj osvrт na jugoslovenske izvore i literaturu za izučavanje istorije društveno-ekonomskih promjena u Bosni i Hercegovini u periodu 1945—1950. godine ne pretenduje da dâ cjelovit uvid u sve relevantne izvore i svu neophodnu literaturu potrebnu za izučavanje ovako složene tematike. Namjera je da se samo naznače osnovni izvori, odnosno fondovi koji sadrže značajna dokumenta kao i nužna literatura bez ikakvih pretenzija da se ovim radom obuhvate svi izvori i literatura.

I

U odnosu na postojeću količinu relevantne istorijske građe do danas se malo toga publikovalo. Publikovani su izvori uglavnom partijske i skupštinske provenijencije i pružaju nam podatke o definitivnim rezultatima određenih akcija i procesa. Međutim, za proučavanje svih vidova društveno-ekonomskih i političkih kretanja i procesa od njihovih začetaka do konačnih rezultata nužno je osloniti se na arhivsku građu. Tu

¹⁾ Vidi razgovor na temu »Istorijski savremeno društvo« u časopisu — Treći program — izdanje Radio-Beograda, br. 32. 1977. god.

se istoričar susreće s najvećim problemom. Iako su arhivi preuzeli veći broj fondova relevantnih za istraživanje ovog perioda, i mada su svi ti fondovi dostupni istraživaču, istraživanje je ipak znatno otežano. Nedostatak informativnih pomagala (tematsko-imenske kartoteke, regesta najznačajnijih dokumenata i sl.) u znatnoj mjeri otežava rad, naročito kada se ima u vidu da treba pregledati ogromnu količinu manje-više bezvrijednih dokumenata da bi se došlo do relativno malog broja značajnijih dokumenata.

S obzirom na to da je trenutno u arhivima intenziviran rad na sredjivanju fondova socijalističkog perioda treba se nadati da će ova poteškoća uskoro biti otklonjena.

Mada je o vrijednosti, karakteristikama i nedostacima pojedinih fondova teško donositi argumentovan i konačan sud prije nego što oni budu stručno arhivistički sređeni i obrađeni, ipak treba reći da većina ovih fondova, bar u prvim godinama njihova stvaranja nije kompletan, odnosno često nedostaju baš ključni dokumenti (zapisnici, analize, izvještaji i sl.). Ukoliko su takvi dokumenti i sačuvani, do njih je teško doći jer su razbacani u fondu, čiju je strukturu nekada vrlo teško odgometnuti.

I pored svih poteškoća, brojna istorijska građa je sačuvana, nalazi se u arhivskim institucijama i manje-više je dostupna za istraživanje, a temeljiti rad može nam samo dati potvrdu njene ogromne istorijske vrijednosti.

Ovdje će biti govora samo o arhivskim izvorima koji se nalaze u arhivskim institucijama u Bosni i Hercegovini, tačnije u Arhivu CK SKBiH i Arhivu Bosne i Hercegovine. Međutim, bilo bi nemoguće izučavati ovaj period bez temeljitetog uvida u arhivsku dokumentaciju partiskih i državnih organa Federacije koji se nalaze u Arhivu CK SKJ i Arhivu Jugoslavije u Beogradu.

S obzirom na značaj i ulogu KPJ — SKJ u društveno-političkom i ekonomskom životu, a naročito u kreiranju politike socijalističkog društvenog razvoja, njena građa predstavlja dragocjen i vrijedan izvor o ovom periodu. Međutim, tu se susrećemo sa poteškoćama, jer nema dovoljno publikovane partiske građe, iako su ključni dokumenti o djelatnosti KPJ — SKJ publikovani (dokumenti sa kongresâ, Statut i Program KPJ) i sadrže osnovne podatke o njenoj politici, i generalnim konceptcijama.

U ovom periodu, koji nas ovdje zanima, održana su dva kongresa, i to V kongres KPJ i Osnivački kongres KPBiH.

Pet kongres KPJ održan 1948. godine u Beogradu po mnogo čemu je izuzetno značajan ne samo za istoriju KPJ već uopšte zauzima značajno mjesto u istoriji socijalističke Jugoslavije. Zbog toga stenografske bilješke²⁾ s ovog skupa predstavljaju dragocjen izvor za istoriju ovog perioda. Tu su dati svi referati, diskusije, zatim Statut i Program KPJ i rezoluci-

²⁾ V kongres KPJ, 1948, stenografske bilješke, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 904.

cije. U referatima je dat istorijski osvrt na djelatnost Partije u čitavom proteklom periodu, o organizacionom radu, o izgradnji socijalističke ekonomike i o borbi za novu Jugoslaviju.

Nakon V kongresa KPJ održan je i Kongres KP u Bosni i Hercegovini. Taj Kongres imao je izuzetan značaj, jer je to bio i osnivački, na kome je u okviru KPJ stvorena samostalna Komunistička partija ove Republike, a Pokrajinski komitet prerastao je u Centralni komitet Partije. U jednotomnoj knjizi³⁾ prezentiran je dio građe koja se odnosi na Kongres. Posebno su značajna dva izvještaja: politički izvještaj PK KPJ za BiH i izvještaj o partijskom i organizacionom radu KPJ za BiH. U ovim izvještajima dat je osvrt na rad partijske organizacije u BiH u čitavom proteklom periodu od početka organizovanog djelovanja do Osnivačkog kongresa KPBiH, kao i politička ocjena rada bosanskohercegovačkih komunista u proteklom periodu. Izvještaji sadrže obilje podataka o broju članova partije, socijalnoj i polnoj strukturi, o aktivnostima, političkim akcijama i rezultatima i dr.

Za istoriju ovog perioda, za državno-pravni i uopšte društveno-politički razvitak posebnu, izvornu vrijednost predstavljaju stenografske bilješke sjednica najviših predstavnicih organa vlasti. I pored nesumnjive važnosti i bogatstva građe KPJ, neophodno je konsultovati i istražiti i građu predstavnicih i državnih organa.

Za period konstituisanja narodne vlasti značajan izvor predstavljaju Stenografske bilješke III zasjedanja ZAVNOBiH-a.⁴⁾ Tu su sadržani podaci o svim mjerama i aktivnostima koje je ZAVNOBiH poduzeo u periodu između II i III zasjedanja kao i smjernice za sve ono što bi trebalo poduzeti da bi se život u tek oslobođenoj Bosni i Hercegovini normalizovao. Tako je, na primjer, u referatu Hasana Brkića sadržana opšta orientacija aktivnosti na obnovi i izgradnji Bosne i Hercegovine. Pored toga, donesena je i Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo i u vezi s tim i o izmjeni naziva ZAVNOBiH u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine. Zatim odluka o formiranju Narodne vlade i niz drugih zakona i odredaba. Krajem 1946. godine u Sarajevu se sastala Ustavotvorna skupština NRBiH i donijela prvi Ustav NRBiH.

Stenografske bilješke s Ustavotvorne skupštine⁵⁾ sadrže stenograme sa svih pet sjednica koje su održane u periodu od 11. novembra do 31. decembra 1946. godine. Pored stenograma sa sjednicama u prilogu su dati i Poslovnik o radu Ustavotvorne skupštine, Zakon o Prezidijumu Ustavotvorne skupštine, Nacrt Ustava NRBiH kao i spisak članova Predsjedništva, Ustavotvornog odbora, narodnih poslanika, Vlade NRBiH i Vrhovnog suda NRBiH.

³⁾ Osnivački kongres KPBiH, Sarajevo, 1950, str. 244.

⁴⁾ Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a 26, 27 i 28. aprila 1945. (po stenografskim bilješkama i skupštinskom zapisniku), Narodna skupština NRBiH, Sarajevo, 1955, str. 139.

⁵⁾ Zasjedanje ustavotvorne skupštine NRBiH, (Stenografske bilješke), Ustavotvorna skupština, Sarajevo, str. 228 (1947).

U periodu od januara 1947. do septembra 1949. godine Narodna skupština NRBiH održala je šest redovnih i četiri vanredna zasjedanja. Dokumenti s ovih zasjedanja objavljeni su u četiri knjige stenografskih bilježaka.⁶⁾ Na deset zasjedanja Narodna skupština je donijela 102 zakona, više izmjena i dopuna zakona i ukaza. U stenografskim bilješkama, pored velikog broja podataka o razvoju društva uopšte, nalaze se dragocjeni podaci i o brojnim pitanjima ekonomske politike i ustavno-pravnog sistema, bilo da se nalaze u samim tekstovima zakona bilo u obrazloženjima predлагаča zakonskih akata.

Zbornik dokumenata koji se odnose na poslijeratni socijalistički razvoj Jugoslavije dali su Branko Petranović i Čedomir Štrbac u drugoj i trećoj knjizi »Istorijske socijalističke Jugoslavije«.⁷⁾ U obje knjige prezentirano je 275 dokumenata, po izboru priređivača, koji se odnose na najvažnija zbivanja i ključne akcije koje je SKJ vodio, organizovao ili inspirisao u posljednjih 35 godina. Hronološki prezentirani dokumenti se odnose na događaje od Drugog zasjedanja AVNOJ-a pa sve do savremenih procesa i kretanja kako u međunarodnim odnosima (dokumenti usvojeni u Helsinkiju, Kolombu i Berlinu) tako i u našim unutrašnjim društveno-političkim zbivanjima (Ustav SFRJ iz 1974. godine i Odluke X kongresa SKJ iz iste godine).

Tematski dokumenti se odnose na cijelokupni razvitak, kako državno-pravni i politički, tako i na međunarodnu politiku, na ekonomske i socijalne promjene i kulturni razvitak. Najmalobrojniji su dokumenti koji se odnose na socijalni i kulturni aspekt razvoja socijalističke Jugoslavije. Dokumenti su prezentirani u integralnom ili sažetom obliku bez komentara i naučnog aparata izuzev najnužnijih napomena odakle su dokumenti uzimani. Na kraju je dat registar. Među prezentiranim dokumentima najviše ih je uzeto iz stenografskih bilježaka Kongresa SKJ i Skupštine SFRJ, Službenog lista SFRJ, štampe i tome sl. Najveća vrijednost ovog izbora dokumenata je u tome što je ovo prvi put da se tematski izaberu i prezentiraju najznačajniji dokumenti koji se odnose na poslijeratni razvitak socijalističke Jugoslavije.

Veliku pomoć istraživaču savremene istorije pružaju statističke publikacije u kojima se nalaze sabrani brojni podaci, komentarisani i analizirani od strane priređivača, a govore o tempu privrednog razvoja, materijalno društveno-ekonomskoj bazi, o stanovništvu i demografskim kretanjima, zaposlenosti, proizvodnji i prometu, društvenom standardu itd. Istina, prvi poslijeratnih godina nisu prikupljeni i publikovani statistički podaci. Osnivanjem Zavoda za statistiku i evidenciju NRBiH stvoreni su uslovi za organizованo prikupljanje, obradu i publikovanje statističkih podataka. Tako je 1954. godine objavljen prvi statistički godišnjak za

⁶⁾ Prvo i drugo vanredno zasjedanje Narodne skupštine SRBiH (Stenografske bilješke), Narodna skupština NRBiH, Sarajevo 1947, str. 239.

⁷⁾ Petranović Branko — Štrbac Čedomir — *Istorijske socijalističke Jugoslavije*, dokumenti I i II, »Radnička štampa«, Beograd, 1977, str. 419 i 375.

BiH.⁸⁾ U ovoj prvoj statističkoj publikaciji, iako se javila sa zakašnjenjem, pokušalo se to ispraviti, pa je obuhvatila sve pokazatelje koji se odnose na društveno-ekonomski razvoj BiH u periodu 1945—1953. godine. Tamo gdje je to bilo moguće dati su i podaci za predratne godine 1938, 1939. ili 1940. tako da u nekim slučajevima imamo mogućnost poređenja s predratnim godinama. Na žalost, to nije bilo moguće u svim slučajevima, jer je posljednji veliki popis stanovništva u kraljevini Jugoslaviji bio obavljen još 1931. godine. Osim toga, godišnje statističke publikacije prije rata rađene su po ondašnjoj administrativno-teritorijalnoj podjeli na banovine koje nisu obuhvatale isključivo teritoriju današnje Bosne i Hercegovine, tako da se ti podaci teško mogu koristiti. Radi lakšeg snalaženja podaci su sistematizovani i izloženi u 15 poglavlja po oblastima, a svakom poglavljiju prethodi kratko objašnjenje u kome su date upute za korištenje podataka i napomene o izvorima kojima su se priređivači koristili. Na kraju knjige dati su opšti statistički podaci za sve republike i pokrajine kao i za FNRJ u cjelini. Druga veoma zanimljiva statistička publikacija je jubilarno izdanje Jugoslavije 1975. godine.⁹⁾ Cilj ove prigodne publikacije je da preko najosnovnijih statističkih pokazatelja prikaže rezultate i tendencije u razvoju Jugoslavije. Sadržajno podaci su prezentirani u tri tematske cjeline, i to: oružana revolucija naroda Jugoslavije i njen doprinos pobedi nad fašizmom, narodna vlast u novoj Jugoslaviji i ekonomski i socijalni razvoj Jugoslavije poslije drugog svjetskog rata. Na kraju knjige dati su osnovni pokazatelji razvoja socijalističkih republika i pokrajina. Svi podaci su pažljivo odabrani i izloženi na pristupačan način, međutim, osjeća se nedostatak većeg broja podataka koji bi se odnosili na republike, pokrajine i regije.

Kada je riječ o savremenoj istoriji, štampa se kao istorijski izvor ne može zaobići jer istraživaču pruža dopunske, a često i jedine neophodne podatke. Savremena štampa prati određena društvena zbivanja i registruje karakteristične vidove društvenog života. Ona, bez sumnje, ne može pretendovati da bude primaran izvor, ali uz konsultovanje ostalih izvora ona pruža dragocjenu pomoć pri rekonstrukciji i interpretaciji najvažnijih društveno-političkih i ekonomskih zbivanja, a samim tim predstavlja kariku u lancu izvora kojima se istraživač koristi prilikom donošenja sudova i zaključaka o minulim zbivanjima, pojavama i procesima.

Imajući u vidu tematiku koja nas interesuje, mislimo da su dva dnevna lista veoma važan izvor, i to »Oslobođenje«¹⁰⁾ i »Borba«.¹¹⁾ Oba lista imaju dnevni informativni karakter, ali pored članaka koji pružaju informativne podatke, o dnevnim zbivanjima mogu se naći i članci koji, pored toga, sadrže ocjene i analize pojedinih značajnijih zbivanja.

⁸⁾ Statistički godišnjak 1945—1953, Zavod za statistiku i evidenciju NRBiH, Sarajevo, 1954, str. 651.

⁹⁾ Jugoslavija trideset godina posle oslobođenja i pobjede nad fašizmom 1945—1975, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1975.

¹⁰⁾ »Oslobođenje« — dnevni list, Sarajevo, 1945—1950.

¹¹⁾ »Borba« — dnevni list, Beograd, 1945—1950.

U periodu 1945—1950. godine dnevni list »Oslobođenje« je, kao zvanični organ Narodnog fronta Bosne i Hercegovine, registrator značajnih društveno-političkih i ekonomskih zbivanja i tumač ideologije i političke linije KPJ.

Sadržajno »Oslobođenje« je u cijelom periodu zadržalo slijedeće rubrike: spoljno-političku, unutrašnjo-političku, privrednu, kulturnu i sportsku rubriku. Sa stanovišta korištenja lista kao izvora najinteresantnije su unutrašnjo-politička i privredna rubrika.

U unutrašnjo-političkoj rubrici, koja je po broju članaka i najbrojnija, nalazimo mnoštvo napisa o aktivnosti KPJ, Narodnog fronta, AFŽ, Narodne omladine, Saveza sindikata, dakle, o aktivnosti svih društveno-političkih organizacija. Bilo u cijelosti, a češće u fragmentima prenošeni su referati, rezolucije i diskusije s raznih skupova koji pružaju niz podataka o društveno-političkoj situaciji, o organizacionim pitanjima u društveno-političkim organizacijama, o rezultatima privrednog razvoja, o pravcima budućeg rada i djelovanja itd. Među informacijama dominiraju one koje se odnose na događaje saveznog i republičkog značaja, dok su veoma rijetke informacije koje se odnose na aktivnost u opština, gradovima i srezovima.

U privrednoj rubrici nalazimo članke posvećene ekonomskim pitanjima iz kojih se dâ nazreti slika privrednog razvoja Bosne i Hercegovine, njenog ekonomskog preobražaja i teškoće kroz koje je prolazila. Posebno su značajne vijesti koje se odnose na godišnje i petogodišnji plan razvoja, ekspozei povodom donošenja budžeta i tome slično.¹²⁾

»Borba« je takođe dnevni list s tom razlikom što je organ KPJ u kome dominiraju članci i informacije o aktivnostima KPJ, saveznih organa i organizacija i što je problematika opštejugoslovenska. Najznačajnije rubrike su unutrašnjo-politička i spoljno-politička u kojima se često dolaze principijelni stavovi KPJ, a odnose se na pojedina aktuelna pitanja. Značaj tih rubrika je u tome što su ih pisali dobri poznavaoци određenih područja društveno-političkog i ekonomskog života, ili što nije bio rijedak slučaj i, članovi najvišeg političkog rukovodstva.

Ukoliko želimo da svestrano osvijetlimo sve aspekte poslijeračnog društveno-ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine, onda nam arhivska građa uopšte, a posebno građa najviših partijskih organa pruža istorijske izvore prvog reda. Iz nje se najbolje mogu crpsti podaci o vremenu, društvu, trenutnom političkom kursu, zvaničnoj procjeni političke situacije i tome slično. Iz nje se daleko bolje dâ sagledati politička linija, jer je ona ta koja kreira politiku i rukovodi društvom u ovoj fazi razvoja. Dva najznačajnija fonda su: fond Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i fond Centralnog komiteta KPBiH¹³⁾, oba se nalaze u Arhivu CK SKBiH u Sarajevu. O sadržini ovih fondova i vrijednosti dokumenata u

¹²⁾ Vidi: Budimir Miličić: *List »Oslobođenje« kao istorijski izvor*, »Prijlozi«, br. 13, institut za istoriju, Sarajevo, 1977.

¹³⁾ Fond Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, 1945—1948. i fond CK KPBiH, 1948—1950, Arhiv CK SKBiH, Sarajevo.

njima teško je dati konačan sud, jer tek predstoji arhivistička obrada koja će omogućiti lakše i brže korištenje u naučne svrhe.

Pored partijskih dokumenata, dokumenti organa državne vlasti i najviših predstavnicičkih tijela predstavljaju prvorazredan istorijski izvor za proučavanje savremenog društva i njegovog odnosa prema bitnim problemima ekonomskih, idejnih, kulturnih i ustavno-pravnih promjena.

Dokumenti Skupštine NRBiH i Prezidijuma Narodne skupštine NRBiH¹⁴⁾ pružaju podatke ne samo o konstituisanju, radu i organizaciji parlamentarnih institucija već uopšte o najbitnijim društveno-političkim kretanjima. Oba ova fonda pružaju dragocjene podatke o donošenju zakona, odluka i uredaba koji sadrže bitne karakteristike razvoja našeg društva. Posebno treba istaći dokumente o radu skupštinskih odbora koji imaju ponekad veći značaj od plenarnih sjednica, jer su na njima vođene debate i rasprave o prijedlozima zakonskih i drugih akata. Najvažniji dijelovi ovih fondova (zapisnici sa sjednica) još uvijek se nalaze u Skupštini SRBiH. Oba fonda su u fazi arhivističkog sređivanja.

Na svom Trećem zasjedanju ZAVNOBiH je 1945. godine donio odluku o formiranju Narodne vlade NRBiH kojoj je povjerio vršenje na-rebdovane i izvršne vlasti. Tada je donesena i odluka o formiranju Predsjedništva vlade, kao organa predsjednika vlade, čiji je zadatak bio da koordinira rad ministarstva i vodi brigu o provođenju politike Narodne vlade u svim granama državne uprave.¹⁵⁾ Oba ova fonda sadrže podatke o organizaciji vlasti, o odnosima među višim i nižim organima vlasti, o razvoju privrede itd. Značaj ovih izvora je tim veći, jer je ovo period kada država, odnosno njeni organi rukovode cijelokupnim društveno-ekonomskim razvojem. Zapisnici ovih organa još uvijek nisu preuzeti, a trenutno se radi na arhivističkoj obradi ovih fondova.

Bosna i Hercegovina je u toku drugog svjetskog rata pretrpjela ogromne materijalne i ljudske gubitke i bez sagledavanja njihovog obima i strukture ne može se govoriti ni o rezultatima obnove i izgradnje u BiH. Za proučavanje prvog problema značajna su dva fonda, i to: fond Zemaljske komisije za BiH za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača i fond Zemaljske komisije za ratnu štetu za BiH.¹⁶⁾ Komisija za ratne zločine formirana je još 1944. godine od strane ZAVNOBiH-a i organizaciono je bila vezana za Predsjedništvo vlade NRBiH, a zadatak joj je bio da pokupi podatke i utvrdi odgovornost svih lica odgovornih za počinjene zločine u BiH, zatim da ih pronađe i preda sudu na daljni postupak. Najveći i najbrojniji dio dokumenata ovog fonda su zapisnici sa saslušanja i odluke koje su rađene na osnovu saslušanja. Uz dokumentaciju Zemaljska komisija je izradila i registar imena ratnih zločinaca koji sada služi kao informativno sredstvo i omogućava lakše snalaženje prilikom rada na fondu. Fond Zemaljske komisije za ratnu štetu u BiH samo je fragmentarno sačuvan i ne pruža cijelovitu sliku o

¹⁴⁾ Narodna skupština NRBiH, 1945—1950, Arhiv BiH, Sarajevo.

¹⁵⁾ Narodna vlada NRBiH, 1945—1950, Arhiv BiH, Sarajevo.

¹⁶⁾ Zemaljska komisija za BiH za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1944—1947, Arhiv BiH, Sarajevo.

materijalnim gubicima nastalim u BiH u toku drugog svjetskog rata. Sačuvani su zbirni podaci o ukupnoj šteti u BiH koji su od strane ove Komisije dostavljeni Državnoj komisiji za ratnu štetu u Beogradu.

Od društveno-političkih organizacija zanimljiva je i sadržajna dokumentacija Narodnog fronta BiH, odnosno njenog Glavnog odbora¹⁷⁾, s obzirom na masovnost ove organizacije i širok dijapazon njenog djelovanja. U njoj nalazimo brojne podatke o političkoj i kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine kao i podatke za sva važnija kretanja i procese u poslijeratnom periodu. Brojni dokumenti govore o izborima za organe NF, o akcijama narodnog prosvjećivanja, o ideološko-političkom radu, o dobrovoljnim radnim akcijama i aktivnostima u periodu obnove, itd. Mada je građa ovog fonda sređena i dostupna istraživaču, nedostaju naučno-informativna sredstva.

Dati odgovor na brojna pitanja koja se u ovoj problematici nameću bez konsultovanja članaka, govora i referata najviših partiskih i državnih rukovodilaca bilo bi nemoguće. Njihov značaj je dvojak, jer sadrže ocjene i stavove o važnim zbivanjima i procesima razvitka društva i jer se u njima mogu naći podaci kojima se izgubio svaki trag u izvorima ili do kojih je znatno teže doći istraživajući arhivske izvore.

Na prvom mjestu treba spomenuti »Govore i članke« Josipa Broza Tita.¹⁸⁾ Od dvanaest knjiga prvih pet se odnosi na njegove govore, članke i referate iz godina 1944. do 1950. Tematski sabrani članci, govori i referati Edvarda Kardelja dati su u knjizi »Problemi naše socijalističke izgradnje«¹⁹⁾ i objavljeni su u osam knjiga. U prvoj knjizi su članci i govori koji se odnose na pitanja socijalističke izgradnje u periodu 1945—150. godine.

Knjiga Borisa Kidriča o privrednim problemima predstavlja izbor njegovih govora i članaka iz godina 1946—1948.²⁰⁾ Knjiga je tematski podijeljena na četiri poglavља, i to: prvi dio se odnosi na karakter privrede, drugi na zadružarstvo, treći na organizacione forme i metode privredovanja i četvrti na petogodišnji plan.

Knjiga Hasana Brkića predstavlja izbor njegovih govora, članaka, ekspozea, izvještaja i studija iz oblasti ekonomije i politike, a datiraju iz godina 1941. do 1965.²¹⁾ Tekstovi su dati hronološki. Posebno su interesantna dva ekspozea u Narodnoj skupštini NRBiH iz 1946. i 1947. godine u kojima su dati dragocjeni podaci o snabdijevanju, o organizovanju i razvoju zdravstva, o problemima kadrova, o zadacima sprovođenja petogodišnjeg plana itd.

Nakon drugog svjetskog rata upotreba filma, a kasnije i televizije u svakodnevnoj informativnoj djelatnosti toliko je porasla da slobodno možemo reći da danas po značaju ne zaostaje za štampom. Zbog toga

¹⁷⁾ Glavni odbor Narodnog fronta BiH, 1945—1950, Arhiv BiH, Sarajevo.

¹⁸⁾ J. B. Tito: *Govori i članci*, »Kultura«, Beograd, 1969, knjiga I—V.

¹⁹⁾ Kardelj Edvard: *Problemi naše socijalističke izgradnje*, »Kultura«, Beograd, 1960, knjiga I.

²⁰⁾ Kidrič Boris: *Privredni problemi FNRJ*, »Kultura«, Beograd, 1950. str. 298.

²¹⁾ Brkić Hasan: *U matici života*, »Oslobođenje«, Sarajevo, 1967, str. 459.

proučavati poslijeratni razvoj, a ne konsultovati filmsku građu kao izvor, gotovo je nemoguće.

Od posebnog je značaja materijal »Filmskih novosti« koje su u ovom periodu snimile 125 filmova koji se odnose na BiH u ukupnoj dužini od 4.380 metara filmske trake. Ova filmska građa je tematski i sadržajno veoma raznolika i može se reći da je na filmskoj traci zabilježen ne mali broj događaja koji pružaju podatke o društvenom, političkom i privrednom životu Bosne i Hercegovine.

II

Poslijeratni razvoj i društveno-ekonomске promjene u Jugoslaviji, a samim tim i u Bosni i Hercegovini, nisu u naučnoj literaturi u dovoljnoj mjeri zastupljeni, a naročito u istoriografiji. Nešto veći interes naročito ekonomista, politologa i sociologa pubudućao je period samoupravljanja, dakle period od 1950. godine. Tek u skorije vrijeme javlja se interes, a time i naučni i drugi radovi, koji se odnose na period od oslobođenja zemlje 1945. godine do 1950. godine kada su fabrike predate radnicima na upravljanje. Daleko veći interes od istoričara, za ovaj period, pokazali su politolozi, ekonomisti i publicisti, mada se ni oni nisu bavili ovim periodom u cijelini, već su se ograničavali na globalne osvrte pojedinih aspekata društveno-ekonomskog i političkog razvoja.

I pored toga što radovi s područja drugih naučnih disciplina nemaju istorijsku dimenziju, što je sasvim i razumljivo, ipak je ta vrsta literature neophodna, jer pruža istoričaru dovoljno podataka i time mu olakšava pristup istorijskim procesima koji su predmet istoriografskog istraživanja.

Bitna karakteristika literature koja se odnosi na ovu tematiku, naročito kad je riječ o istoriografskim djelima je ta da, zbog objektivnih razloga, nije mogla da dâ definitivne odgovore i ocjene o istorijskim događajima u ovom periodu.

Najcjelovitiji prikaz poslijeratnog razvoja u Jugoslaviji dali su Branislav Petranović i Čedomir Šrbac u knjizi »Istorijski socijalističke Jugoslavije«;²²⁾ Hronološki knjiga obuhvata tridesetogodišnji period nove Jugoslavije tj. period od II zasjedanja AVNOJ-a 1943. godine do X kongresa SKJ održanog 1974. godine. Tematski knjiga je podijeljena u dva dijela. Prvi dio obuhvata period od donošenja istorijskih odluka II zasjedanja AVNOJ-a do VI kongresa KPJ održanog 1952. godine. To je period državno-pravnog konstituisanja i izgradnje novih organa vlasti, period obnove i izgradnje porušene i opustošene zemlje, period izrazito čvrste veze države s privredom, period veoma burnih događaja na međunarodnom planu i na kraju period u kome su učinjeni prvi koraci na planu uvođenja radničkog samoupravljanja. Drugi dio knjige odnosi se na period od VI do X kongresa SKJ, dakle period od 1952. do 1974. godine, period u kome se

²²⁾ Petranović Branislav — Šrbac Čedomir: *Istorijski socijalističke Jugoslavije*, Opšti pregled, knjiga I, »Radnička štampa«, Beograd, 1977, str. 245.

vodi borba za dosljedno sproveđenje u praksi samoupravnih odnosa, a na međunarodnom planu odvija se veoma živa aktivnost za priznavanje i primjenjivanje principa miroljubive koegzistencije i nesvrstavanja.

Podnaslov — »opšti pregled« — mnogo više govori o karakteru ove knjige nego sam naslov. Očigledno je, s obzirom da je riječ o pokušaju sagledavanja veoma bliske prošlosti, uz činjenicu da je korištenje arhivske građe veoma ograničeno, a da su naučni radovi koji se odnose na procese, probleme i periode veoma malobrojni, — da ovaj rad nije ni mogao biti fundiran prethodnim naučnim saznanjima, kako je to uobičajeno kad se radi o naučnoj sintezi koja ima za cilj da prikaže sva važnija kretanja u jednom društvu u relativno dugom vremenskom razdoblju. Značaj ove knjige je u tome što je to prvi pokušaj da se, koliko je to moguće, naučnim pristupom prikaže razvoj i osnovne karakteristike socijalističke Jugoslavije.

Još jedna knjiga istog autora odnosi se na poslijeratna jugoslovenska zbivanja. To je studija o političkoj i ekonomskoj osnovi narodne vlasti u Jugoslaviji u prve dvije godine poslije rata.²³⁾ U svom radu autor se posebno osvrnuo na konstituisanje novog političkog sistema, društveno-ekonomske promjene, organizaciju i obnovu zemlje i međunarodni položaj nove Jugoslavije. Rad obiluje podacima, zaključcima i ocjenama o najbitnijim odlukama, mjerama i akcijama iz ovog perioda. Pored toga, dat je osnovni presjek razvitka najznačajnijih društveno-političkih organizacija, rezultati najdalekosežnijih odluka nove vlasti (eksproprijacija, agrarna reforma, kolonizacija i sl.), zatim je prikazan karakter državne i društvene intervencije, ekonomskih i političkih mjera na selu. Šteta je što knjiga nije opremljena naučno-informativnim aparatom.

Pored Branka Petranovića i Dušan Bilandžić se već niz godina bavi proučavanjem društvenog razvoja socijalističke Jugoslavije. Rezultat tog njegovog istraživanja je i nekoliko objavljenih knjiga iz ove oblasti.²⁴⁾ To su politološke studije društvenog razvoja Jugoslavije u kojima autor daje prikaz društveno-političkih prilika, odluka, kretanja i mjera. On istraživanju društvenog razvoja pristupa tako da prvo pokušava da dâ definiciju osnovnih i trajnih društvenih problema, a zatim izlaže puteve i načine kako su rješavani ili se rješavaju.

Pravni osnov i razvitak vlasti u Jugoslaviji najcjelovitije je dao Ferdo Čulinović u svojoj knjizi »Državno-pravni razvitak Jugoslavije«.²⁵⁾ Ova knjiga predstavlja državno-pravnu istoriju Jugoslavije od stvaranja jugoslovenske države 1918. godine do donošenja prvog Ustava FNRJ 1946. godine s posebnim osvrtom na izgradnju novog jugoslovenskog prava. Knjiga je prvenstveno namijenjena studentima prava i pošto se radi o

²³⁾ Petranović Branko: *Politička i ekonomска osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme obnove*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1969, str. 464.

²⁴⁾ Bilandžić dr Dušan: *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Centar društvenih djelatnosti SSOH, Zagreb, 1975, str. 369.

²⁵⁾ Čulinović Ferdo: *Državno-pravni razvitak Jugoslavije*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1963, str. 375.

pravnoj istoriji, autor se ne zadržava na političkim i društvenim zbivanjima, već istorijske događaje posmatra kroz njihovo pravno značenje.

Poslijeratni razvoj i društveno-ekonomske promjene nemoguće je pratiti bez prethodnog istraživanja i rekonstrukcije razvoja KPJ, jer nena politika predstavlja idejni osnov socijalističke izgradnje u Jugoslaviji. Poslijeratnom razvijtku SKJ posvećene su dvije posljednje glave »Pregleda istorije SKJ«.²⁶⁾ Pored ove knjige, nedavno se pojavila iz štampe i »Istorijski SKJ«²⁷⁾ koja predstavlja prerađeno i dopunjeno izdanje »Istorijski SKJ — kratki pregled« iz 1966. godine. Ovo drugo izdanje prerađeno je tako što je period od 1945. godine samo dorađen, a period od 1945. zamijenjen je novim tekstrom u kome je dat kratak pregled poslijeratnog razvoja KPJ sve do X kongresa SKJ. Bez pretenzija da bude sinteza naučno verifikovanih saznanja o pređenom putu SKJ, ova knjiga predstavlja solidan hronološki prikaz razvoja i djelovanja SKJ.

Ekonomski nauka se nešto više bavila proučavanjem socijalističke Jugoslavije i njenim ekonomskim razvojem. Rezultati tih istraživanja pružaju istoričaru veliku pomoć, jer nude obilje sabranih podataka, analiza i zanimljivih pokazatelja. Nešto veći interes ekonomisti su pokazali za period samoupravljanja, nego za prethodni period, u kome je pitanje agrarne politike dominantno u literaturi. U knjizi »Zemljoradničko zadružarstvo u planskoj privredi«²⁸⁾ Edvard Kardelj daje svoj pristup pitanju zadružarstva u našoj poljoprivredi. On prvo izlaže osnovne stavove i poglede klasika marksizma na zadružarstvo, zatim ocjenu i karakter zadružarstva u predratnoj Jugoslaviji da bi na kraju dao kritički osvrt na zadružarstvo u socijalističkoj Jugoslaviji kakvo bi ono trebalo biti izgrađeno u petogodišnjem planu razvoja.

Knjiga »Ekonomika agrara«²⁹⁾ Mije Mirkovića, iako je prvenstveno namijenjena studentima ekonomije, interesantna je i za istoričara, jer sadrži prikaz razvoja proizvodnih odnosa u poljoprivredi. Pored toga, autor je izložio i regionalne specifičnosti, što je veoma značajno i rijetko prisutno kod drugih autora. Posebna poglavlja posvećena su agrarnoj reformi, kolonizaciji i zadružnom sistemu, tako da je autor zaokružio najznačajnija pitanja iz oblasti poljoprivrede.

Kao i prethodne knjige, tako i knjiga Stjepana Lovrenovića bavi se pitanjem poljoprivrednog razvoja Jugoslavije.³⁰⁾ Težište joj je na razvoju u periodu 1945—1953, ali je dat i poseban osvrt na poljoprivrednu predratnu Jugoslaviju, tako da na jednom mjestu imamo prezentiranu veoma značajnu problematiku i mogućnost poređenja, mada je težište dato na

²⁶⁾ *Pregled istorije SKJ*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963, str. 570.

²⁷⁾ Morača Pero, Bilandžić Dušan, Stojanović Stanislav: *Istorijski SKJ — kratki pregled*, »Rad«, Beograd, 1976. str. 345.

²⁸⁾ Kardelj Edvard: *Zemljoradničko zadružarstvo u planskoj privredi*. — »Kultura«, Beograd, 1947, str. 81.

²⁹⁾ Mirković Mijo: *Ekonomika agrara*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1950, str. 135.

³⁰⁾ Lovrenović Stjepan: *Poljoprivredni razvitak FNRJ*, »Rad«, Beograd, 1954. str. 120.

ekonomski, a ne na socijalni i politički aspekt poljoprivrede. Privredni razvoj Bosne i Hercegovine dat u knjizi *Divne Janković³¹⁾* predstavlja studiju posvećenu u cjelini privredi BiH. Autor je privredni razvoj Bosne i Hercegovine dao u periodu od 1947. godine, dakle od donošenja prvog petogodišnjeg plana do 1974. godine, posebno insistirajući na obimu, dinamici i strukturi nacionalnog dohotka. Sa stanovišta našeg interesovanja značajna su poglavlja II i III u kojima autor izlaže karakteristike privrede u Bosni i Hercegovini u međuratnom periodu i uslove privrednog razvoja u periodu 1947—1952, dakle, u periodu prvog petogodišnjeg plana. Na žalost, autor nije obradio period obnove i izgradnje koji predstavlja osnovu od koje se pošlo prilikom planiranja i donošenja petogodišnjeg plana.

Kad je u pitanju istorija NOR-a i revolucije, naša istoriografija se uglavnom bavila ratom i revolucijom s vojnog aspekta zapostavljajući ekonomski aspekt, a naročito posljedice ratnih razaranja u Jugoslaviji. Bilo bi nemoguće izučavati poslijeratni razvoj i socijalističku izgradnju bez solidne obrade uzroka i obima politike uništavanja stanovništva, eksploatacije i materijalnog uništavanja privrednih potencijala. Nikola Živković se bavi ovim pitanjima u svojoj knjizi o ratnoj šteti koju je Njemačka učinila Jugoslaviji.³²⁾ On ovaj problem posmatra u onim krajevima naše zemlje koji su bili u sastavu njemačke okupacione zone ili u sferi njena uticaja, a obuhvatio je sve aspekte ratne štete i razaranja, od iskoristištanja radne snage i uništavanja ljudskih života i deportacije, do uništenja i eksploatacije jugoslovenskog nacionalnog bogatstva. Iako se autor trudio da svojim radom podjednako obuhvati sve dijelove Jugoslavije, koji su bili pod okupacijom Njemačke, ipak nam se čini da je problem štete u Bosni i Hercegovini nešto manje obrađen nego u drugim krajevima, što je vjerovatno posljedica mogućnosti korištenja sačuvanih izvora.

O sukobu KPJ sa Kominformom kod nas se dosta pisalo. Međutim, to su uglavnom bili publicistički radovi koji omogućavaju istraživaču da sagleda hronologiju zbivanja ne upuštajući se u suštinu sukoba, njegove uzroke i posljedice. Najcjelovitija studija sukoba data je u knjizi Radvana Radonjića³³⁾ u kojoj je autor pokušao da izloži suštinu sukoba. On sukob posmatra s ideološko-političke strane, kroz prizmu sukoba dvije ideologije, dva različita pristupa izgradnji socijalističkog društva. Posebno je značajan prvi dio knjige gdje autor pokušava da dâ opšte uslove konstituisanja sistema i osnovne karakteristike izgradnje političkog i ekonomskog sistema u Jugoslaviji.

Malo je naučnih radova koji se odnose na demografska kretanja. Jedna od rijetkih je knjiga Miloša Macure »Prilozi teoriji i politici sta-

³¹⁾ Janković Divna: *Privredni razvoj BiH sa posebnim osvrtom na nacionalni dohodak*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1977, str. 149.

³²⁾ Živković Nikola: *Ratna šteta koju je Njemačka učinila Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export pres, Beograd, 1975, str. 590.

³³⁾ Radonjić Radojan: *Sukob KPJ sa kominformom*, drugo izdanje, Centar za aktuelni politički studij, Zagreb, 1976, str. 271.

novništva³⁴⁾. Kretanje stanovništva autor sasvim ispravno posmatra u uskoj vezi s razvojem privrede i nalazi uzajamne veze i uzročnosti. Iako je ovo prvenstveno sociološka studija, značajna je zbog toga što pruža korisne podatke o uzrocima i posljedicama priraštaja stanovništva i migracije, kao i brojne statističke pokazatelje koji se odnose na stanovništvo socijalističke Jugoslavije.

Od časopisa toga vremena, koji tretiraju društveno-ekonomsku problematiku, posebno je zanimljiv sarajevski »Pregled«³⁵⁾, koji je u periodu od 1946. do 1949. godine, kada je privremeno prestao izlaziti, objavio niz zanimljivih članaka koji se odnose na raznovrsnu društvenu problematiku. Za tri godine izlaženja objavljeno je 40 brojeva časopisa, a kao autori se pojavljuju najistaknutiji društveno-politički, naučni i kulturni radnici. »Pregled« je postao javna tribina svih važnijih zbivanja, a s obzirom na ozbiljnost kojom su tretirana pitanja iz društveno-političke i privredne prakse, pruža prvorazredne podatke o društveno-političkim, ekonomskim i kulturnim kretanjima u Bosni i Hercegovini.

Među ne baš brojnim radovima u časopisima koji se bave ovom problematikom treba istaći tri rada. Dokumentovan i cijelovit prikaz agrarne reforme i kolonizacije dao je Vladimir Stipetić³⁶⁾, u kome je, pored osnovne političke i ekomske intencije agrarne reforme i kolonizacije dat pregled podjele zemlje po republikama i pokrajinama, njeni rezultati i efekti. U svom prilogu Martin Dobrinčić je pokušao obraditi obim i veličinu ratne štete nanesene željezničkom saobraćaju i ukazati na sve mјere koje su poduzete kao i na rezultate koji su postignuti u 1945. i 1946. godini na obnavljanju željezničkog saobraćaja.³⁷⁾

Savez sindikata Bosne i Hercegovine slavio je 1975. godine 70-godišnjicu svog organizovanog djelovanja. Tom prilikom izašla je i knjiga posvećena djelatnosti sindikata u Bosni i Hercegovini u proteklih sedamdeset godina. Knjiga je koncipirana tako da su u prvom dijelu dati naučni prilozi o djelatnosti sindikata do 1941. godine, a u drugom dijelu su objavljeni svi referati s kongresâ od 1945. godine do 1975. Među prilozima o djelatnosti sindikata nalazi se i prilog Mitru Miljanoviću o djelatnosti sindikata u poslijeratnom periodu.³⁸⁾

Ovim, bez sumnje, nisu iscrpljeni svi radovi iz jugoslavenskih časopisa koji se odnose na ovu problematiku, tim prije što se u posljednje vrijeme sve češće susrećemo sa čancima koji se odnose na pojedina značajna pitanja iz ovog perioda, a može se pretpostaviti da će interes naučnih radnika za ovu problematiku biti još veći.

³⁴⁾ Macura Miloš: *Prilozi teoriji i politici stanovništva*, Ekonomski institut, Beograd (1974), str. 301.

³⁵⁾ »Pregled« — Sarajevo, Mjesečni časopis za društvena pitanja, 1945—1949.

³⁶⁾ Stipetić Vladimir: *Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ*, Zagreb, 1964, str. 431—473.

³⁷⁾ Dobrinčić Martin: *Obnova željezničkog saobraćaja na području FNRJ, 1945—1946*, »Rad«, JAZU, knjiga 288, Zagreb, str. 113—167.

³⁸⁾ Miljanović Mitar: *Trideset godina društvene akcije sindikata u socijalističkoj BiH 1945—1975*, (Objavljeno u knjizi — »Sedamdeset godina sindikalnog pokreta BiH — 1905—1975«), Vijeće SSBiH, Sarajevo, 1977, str. 325—365.

U našoj literaturi postoji ne mali broj publicističkih radova iz ove oblasti. Osnovna karakteristika publicističkih radova koji se odnose na poslijeratni razvoj naše zemlje je da se ta djela ne oslanjaju na postignute rezultate naučnih istraživanja već na poznate izvore koji uglavnom potiču iz štampe. I pored određenih slabosti neki publicistički radovi zaslužuju pažnju, naročito knjiga Vladimira Dedijera »Josip Broz Tito — prilozi za biografiju«³⁹⁾ koja predstavlja sistematizovan postojeći materijal koji se odnosi na život i rad Josipa Broza Tita, a obuhvata period od njegova rođenja do 1950. godine. Prilikom pisanja ove knjige autor se koristio brojnom dokumentacijom koja mu je bila dostupna, uglavnom štampom, ličnim sjećanjem na neke značajne događaje i razgovorima koje je vodio s Titom.

Z U S A M M E N F A S S U N G

EIN RÜCKBLICK AUF QUELLENANGABEN UND LITERATUR FÜR DIE UNTERSUCHUNG GESELLSCHAFTLICH-OEKONOMISCHER VERÄNDERUNGEN IN BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA 1945—1950

In diesem Rückblick werden die wichtigsten Quellenangaben sowie die notwendige Literatur für eine Untersuchung der Problematik der gesellschaftlich-ökonomischen Veränderungen in Bosnien und der Herzegowina in der Periode von 1945—1950 angegeben. Bei den veröffentlichten Dokumenten wird auf die wesentlichsten Quellenangaben verschiedenartiger Herkunft hingewiesen, beginnend von Dokumenten von Kongress der Kommunistischen Partei Jugoslawiens und Bosniens und der Herzegowina über stenographischen Notizen der Volksversammlung der Volksrepublik Bosniens und der Herzegowina aus mehreren Legislaturperioden bis hin zur einzigen Dokumentensammlung, in der nach Auswahl der Herausgeber Dokumente verschiedener Herkunft vorgestellt sind, die sich auf die gesamte Entwicklung Jugoslawiens in den letzten 35 Jahren beziehen. Ebenfalls wird auf zwei wichtige statistische Publikationen hingewiesen, die die wichtigsten statistischen Angaben über das gesellschaftlich-ökonomische Leben der Nachkriegszeit enthalten. Neben Quellenangaben von Publikationen werden auch die wichtigsten Sammlungen der Archive Bosniens und der Herzegowina angeführt, die für die Untersuchung dieser Problematik die wesentlichste Dokumentation enthalten. Für die Untersuchung dieser Periode sind besonders Aufsätze, Reden und Referate der höchsten Partei- und staatlichen Führung interessant, da sie Beurteilungen und Auffassungen über die wichtigsten Ereignisse in der gesellschaftlichen Entwicklung enthalten. Deshalb wird besonders auf einige Veröffentlichungen dieser Art hingewiesen.

Der zweite Teil des Rückblicks bezieht sich auf die nicht sehr umfangreiche Literatur, die vom ökonomischen, juristischen, soziologischen und historiographischen Aspekt her Einzelfragen oder die gesellschaftlich-ökonomische Entwicklung Bosniens und der Herzegowina im Ganzen behandelt.

³⁹⁾ Dedijer Vladimir: J. B. Tito — prilozi za biografiju, »Kultura«, Beograd, 1953, str. 558.